
**El jaciment de Cala Cativa:
notes sobre el primer treball d'arqueologia
subaquàtica realitzat a Catalunya**

Per XIM RAURICH i SANTALÓ



L'any 1894, es dugué a terme una actuació arqueològica submarina a Cala Cativa (el Port de la Selva), que és considerada la primera que es va realitzar amb criteris i objectius arqueològics, i no tan sols amb la intenció de comerciar amb les àmfores. Es fa un resum de les notícies que sortiren a la premsa i les altres actuacions arqueològiques que s'hi han realitzat en el decurs d'aquest segle.

Ens interessa constatar l'esperit i la mentalitat que portà a l'arqueòleg Alfaràs a realitzar l'esmentada actuació, analitzant el text que ell mateix publicà l'any 1984, amb el significatiu títol de "*Pesca de ánforas*". Pretenem, d'aquesta manera, commemorar el centenari d'aquesta actuació.

L'arqueologia subaquàtica com a disciplina científica, realitzada amb rigor i sistematització, podem considerar que s'estableix a partir dels treballs de l'arqueòleg nord-americà Georges Bass, en aigües de Turquia, durant la dècada dels anys seixanta d'aquest segle. En aquesta línia es continuà a França amb l'excavació del derelict conegut com la Madrage de Giens, prop de Toló.

A Catalunya, d'ençà mitjans dels anys cinquanta es varen dur a terme diverses actuacions que, sense massa rigor arqueològic, recuperaven les àmfores que es trobaven al fons del mar. Consistia doncs, en una simple recollida de materials arqueològics, absolutament descontextualitzats, amb la consegüent pèrdua de gran quantitat d'informació de caire històric de gran vàlua.

En la dècada dels anys setanta, es crearen una sèrie de Comissaries d'Arqueologia Subaquàtica depenents de les Diputacions Provincials, que començaren a gestionar aquest patrimoni submergit. A Girona, en concret, es creà un seguit de grups de treball, que vetllaven per la salvaguarda de les restes arqueològiques. Aquesta situació començà a variar, a partir de la dècada dels anys vuitanta, amb les excavacions de dos derelictes a Cala Culip, concretament un vaixell romà i un altre de medieval, en aigües del Cap de Creus.⁽¹⁾

1. NIETO, J. et alii.: *Excavaciones arqueológicas subacuáticas a Cala Culip*, Girona, 1989.

Finalment, el febrer de 1992, la Generalitat de Catalunya va crear el Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya (CASC), amb seu a la ciutat de Girona, i amb la missió prioritària de gestionar aquest patrimoni submergit en les aigües de tot el litoral català.

Aquest breu prolegomen sobre el procés de consolidació i normalització de l'arqueologia subaquàtica a Catalunya, ve al cas per recordar una efemèride important, quan justament enguany n'és el centenari. Creiem que és interessant poder deixar constància de la realització del que s'ha anomenat el primer treball d'arqueologia subaquàtica a l'Occident, en l'any del seu centenari, atès que fou resultat d'interès i voluntat investigadora d'un arqueòleg empordanès, en Romuald Alfaràs.

Concretament, el vint-i-dos d'agost de 1894, en Romuald Alfaràs dugué a terme aquesta primera actuació d'arqueologia subaquàtica, que consistí en la recollida d'àmfores d'un derelictes que es trobava al fons de la Cala Cativa, situada a l'est del Port de la Selva, en un fons de 33 metres (Fig. 1). Segons algunes fonts, es considera que l'any 1895 varen ser recuperades més restes arqueològiques,⁽²⁾ de les quals no en tenim gaire dades més de les que ens diuen que foren subhastades, tal com veurem més endavant. No hi ha cap escrit conegut que reveli si Alfaràs en fou el responsable o bé hi va participar.

L'interès que té analitzar aquest esdeveniment és perquè ens permet observar la diferència de criteri que motiva els treballs d'Alfaràs respecte dels que sempre s'havien dut a terme en el marc de les recuperacions de les mercaderies i materials transportats pels vaixells. Tradicionalment s'han fet recuperacions contemporànies de tot allò que era possible d'un vaixell enfonsat, tant mercaderies com elements de l'aparell de navegació. Al llarg de la història, es tenen dades que ens parlen d'aquestes activitats que, amb diferències, pretenen la simple recuperació. A tall d'exemplificació podríem citar que es té documentada l'existència d'una agrupació professional, els *urinators* que, a la Roma clàssica, tenien com a missió recuperar objectes caiguts al fons del mar a causa dels naufragis o per la càrrega i descàrrega de mercaderies. A l'Edat Mitjana existia el dret de naufragi, per mitjà del qual els senyors feudals obtenien la immediata possessió de tot el que es podia recuperar d'una embarcació enfonsada en la part de litoral que es trobés sota la seva jurisdicció. Pel que fa al s. XVII, tenim moltes dades documentals procedents de diferents països sobre l'ús de campanes d'immersió per a recuperar els carregaments de vaixells. A l'Empordà, es té coneixement dels treballs realitzats amb una campana d'aquestes característiques, per retrobar les monedes que transportava un vaixell enfonsat al Cap de Creus, vers l'any 1640.

Totes aquestes actuacions, com hem dit, eren motivades per un afany de recuperació dels materials i així obtenir uns guanys econòmics per part dels habitants de la zona els que en tenien els drets o bé els mateixos propietaris

2. OLIVA, M.: "Estado actual de la arqueología submarina en la Costa Brava. Últimas prospecciones y avances", a *Acti de II Congresso Internazionale d'Archeologia Sottomarina*, Albenga, 1958, p. 232.

de l'embarcació sinistrada. En aquest sentit, doncs, podem considerar que Alfaràs és un precursor d'una nova mentalitat sobre l'interès històric que tenen les restes materials que es troben en els fons submarins. Els seus objectius, tal i com veurem, són conèixer dades sobre el nostre passat mitjançant les àmfores procedents del mar.

En aquest sentit, considerem que és de gran interès l'estudi i anàlisi del text, on s'explica i es descriu l'evolució dels treballs, publicats pel propi Romuald Alfaràs en el butlletí de l'*Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*.⁽³⁾ En aquest article, titulat de manera molt significativa "*Pesca de ánforas*", Alfaràs –utilitzant un estil literari molt d'acord amb les normes de l'època– explica les motivacions que el porten a contractar uns corallers –que a tombants del segle sovint treballaven en la pesca del corall per les mars del Cap de Creus–.

Les motivacions que dugueren a Alfaràs a finançar aquesta primera actuació d'arqueologia subaquàtica, són bàsicament la voluntat de conèixer què hi havia al fons del mar, i què s'hi trobava, que tingués interès des d'un punt de vista arqueològic. Cal tenir en compte que en el text d'Alfaràs es constata una gran curiositat, que era basada i complementada en el fet que ell era corresponsal d'arqueologia de la institució ja esmentada⁽⁴⁾ i que, per tant, deuria tenir una important formació al respecte.

És per aquest motiu que considerem que a la Cala Cativa s'hi va realitzar el primer treball d'arqueologia subaquàtica a Catalunya, ja que hi trobem un interès per ampliar els coneixements històrics, a partir de les restes materials que hi ha al fons del mar. Aquest és el criteri que preval, a partir de les impressions que obtenim, tot analitzant a fons el text ja citat. Tot plegat, però, és independent de quin fou el destí final d'aquestes àmfores i l'ús que se'n féu, en un període que les legislacions i institucions públiques –ni la societat en general– no tenien els mateixos valors o sensibilitats envers el patrimoni.

Per la seva banda, Romuald Alfaràs era ben conscient que l'activitat que ell anava a dirigir –i que també finançava dels seus propis diners– era totalment novedosa, escrivint al respecte que es tractava d'una activitat "*completamente nueva en los anales de la pesca*".

Inicia el seu relat explicant que recorda quan de petit, un vell pescador del Port de la Selva, on la seva família tenia la residència d'estiu, va obsequiar amb una àmfora el seu propi avi, un cop va haver comprovat que en l'interior d'aquella no hi havia monedes ni cap altre tipus d'objecte de valor.⁽⁵⁾ Aquesta, juntament amb altres referències que li havia sentit a un altre bus, li feren pensar que a la Cala Cativa s'hi trobava un derelicte.

3. ALFARÀS, R.: "Pesca de ánforas" a *Boletín de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, núm. 40, año IV (1894), ps. 89-94.

4. Des de finals del segle passat, hi havia per tot Catalunya els Corresponsals d'Arqueologia, que vetllaven per aquests temes, informant les autoritats o entitats que hi treballaven.

5. Segons Alfaràs, aquesta àmfora fou posteriorment regalada pel seu avi a l'Institut de Figueres "*en cuyo museo figura*".

Concretament, després de dir que ningú no en feia cas, a causa del gran desconeixement, (“*lo que había en el fondo del mar para los buzos eran groseras jarras (...) contados fueron los que conocieron que aquella jarra era una ánfora*”), Alfaràs va arribar a la conclusió següent: “*Esos hechos y varias conversaciones con uno de los buzos, en las que refirió la situación de las jarras, la gran cantidad que había y la forma que su conjunto acusaba, me hizo entrar en la convicción de que allí había un barco griego o romano naufrago, y en el deseo, cada vez más vehemente, de explorar aquel fondo y procurar la extracción de lo que hubiere en dicho sitio*”.

El desenvolupament dels fets, tal i com relata Alfaràs, consistí en contractar els serveis de tres bussos, acompanyats per la persona que coneixia amb exactitud les senyes de l'indret. A continuació, un cop el primer bus confirmà –estirant des del fons una corda de senyals, tal i com prèviament havien acordat– que les àmfores es trobaven en aquell mateix punt, els altres bussos, l'un rera l'altre, realitzaren les immersions provistos “*de una recia cuerda de esparto de la que en su extremo inferior pendían dos brazas distantes una de otra, y otras cuerdas de cáñamo hasta el número de cinco, al objeto de atar con ellas las ánforas*”. Des del llegut es varen anar pujant les àmfores, fins a un nombre de 62, –de les quals 43 eren pràcticament senceres i les restants més fragmentades–.

En l'article *Pesca de ánforas* també podem observar la voluntat de l'arqueòleg d'oferir una descripció de les formes, pastes i marques del carregament recuperat del vaixell enfonsat a Cala Cativa. Lògicament, les dades que aporta no són suficientment explícites –tampoc no hi ha cap il·lustració– per a poder classificar-les en les actuals taules tipològiques, ja que utilitza termes d'allò més generals. La descripció de la forma és que “*son esbeltas (...) algunas de cuerpo más redondo (...) y sólo una de cuello más ancho y base no tan puntiaguda*”. Cal tenir en compte que no és fins uns quants anys més tard, que es publica la fonamental taula de classificació tipològica de H. Dressel, a partir de la qual es va avançar enormement en la investigació sobre les procedències i datacions del material amfòric.

De tota manera avui sabem, gràcies a la vintena de peces que anaren a raure al Museu Arqueològic de Barcelona,⁽⁶⁾ que el derelicta de Cala Cativa transportava un carregament de vi a l'interior d'àmfores Pascual 1, la qual cosa ens permet situar-lo cronològicament pels voltants del canvi d'Era. La troballa de dues àmfores Pascual 1 que es féu l'any 1964,⁽⁷⁾ és una nova

6. ROCA, M. *Arqueología submarina de la Costa Brava*. Tesi de Grau, Universitat de Barcelona, 1970.

7. Dipositades al Museu Arqueològic Provincial de Girona des de l'any 1964, amb els nùms. d'inventari 29068 i 29069.

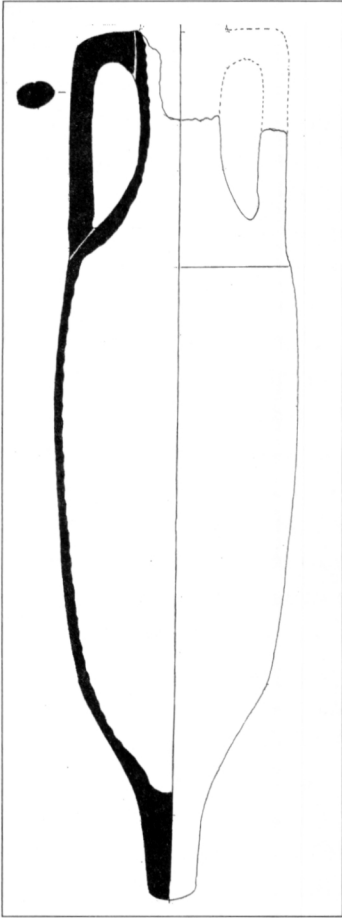


Fig 2. Dibuix d'una àmfora Pascual 1. Procedent de Cala Cativa. Dipositada al Museu Arqueològic, núm. d'inv. 29068. E: 1/3.

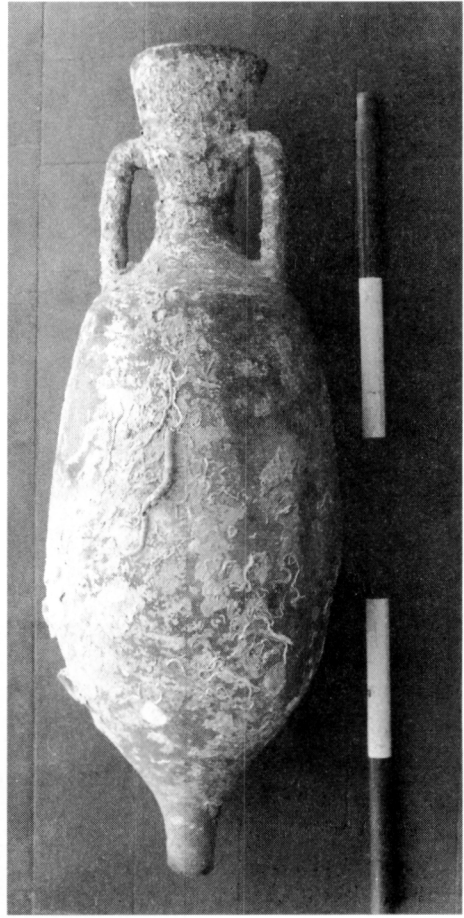


Fig. 3. Àmfora Pascual 1.

prova que ens confirma la tipologia dels contenidors transportats per aquell vaixell (Fig. 2 i 3).

Continuant la descripció que es dóna del material arqueològic, quant a les marques, i a causa de les concrecions marines que les cobrien, es diu que *“en ninguna he visto señal de marca de fábrica (...); en sólo dos he visto una cruz de cuatro brazos iguales, en la parte inferior de cada una”*. Una altra característica que va remarcar Alfaràs era l'existència de resina a l'interior, que ell en deia *“una capa de betún”*.

En relació a les restes de l'embarcació, la informació que en podem obtenir és que no en quedava cap element. Tan sols s'esmenta una àncora que no va ser extreta, perquè s'havia soldat a la roca.

Romuald Alfaràs deixa constància d'algunes referències molt clares sobre els inconvenients del treball subaquàtic, quan no es pot disposar de les eines adequades, –una mànega de succió, per exemple–: “*a causa del enturbiamiento de las aguas por el fango que levantaban los buzos en sus movimientos arrastrado por las fuertes corrientes que reinaron aquellos días*”, varen haver d'interrompre –hem de suposar que ja en el segon dia d'actuació– el treball de recuperació d'àmfores, quan encara n'hi restaven moltes.

Quan a mitjans dels anys cinquanta s'inicien algunes de les primeres excavacions i prospeccions subaquàtiques arreu de l'Europa mediterrània, l'estudi sobre Cala Cativa apareix citat amb freqüència.⁽⁸⁾

El record dels treballs efectuats i les mínimes senyes de localització que s'indicaven en l'escrit d'Alfaràs, motivaren que a l'any 1956 es fes un intent de retrobar el derelict. Sota el control arqueològic de Miquel Oliva, l'aleshores director del Museu Arqueològic Provincial de Girona, i amb el permís del Ministeri d'Educació i de la Marina, els membres del CRIS (Centre d'Investigacions i Recerques Submarines) de Barcelona, prospectaren els fons de Cala Cativa, sense obtenir cap resultat positiu.

El jaciment fou redescobert i tornà a ser focus de notícia l'any 1964. Llegint la correspondència que es conserva a l'arxiu del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya, entre Miquel Oliva i el corresponsal d'arqueologia subaquàtica, en Federico Foester, s'anuncia que havia estat novament localitzat.⁽⁹⁾ Aquest darrer visità el jaciment, i escriví les seves observacions en una altra missiva, explicant que “*no quedaban más que unas 20 ánforas, todas incompletas, fragmentos de cuellos, etc., sobre un fondo de grava y arena (...). Observé unos trozos de madera dispersos por el yacimiento*”.⁽¹⁰⁾ En un altre moment de la carta, Foerster opina que possiblement en nivells inferiors, ara coberts per la sedimentació, hi hauria algunes altres àmfores i més restes de les fustes del vaixell. Un mes més tard, l'octubre de 1964, Foerster considerava imprescindible poder mesurar i sondejar el jaciment, per fer-se'n una idea més completa i exacta.⁽¹¹⁾ Després d'un llarg creuament de cartes i discussions sobre la forma de finançar els treballs i en quin grau s'hi havien d'implicar els museus Marítim i l'Arqueològic de Barcelona, no s'arribà a realitzar cap tipus de treball arqueològic al derelict de Cala Cativa.

Actualment, el jaciment es troba en un estat pràcticament de total expoliació, que hauria estat produït per submarinistes que comercialitzaven

8. RIBERA A.: “Il primo lavoro di archeologia sottomarina realizzato in Occidente” a *Actas del II Congreso Internacional de Archeologia Sottomarina*. Albenga, 1958.

9. Carta de F. Foerster a Miquel Oliva, 4-IX-1964. Arxiu del CASC.

10. Carta de F. Foerster a Miquel Oliva, 27-IX-1964, Arxiu del CASC.

11. Carta de F. Foerster a Miquel Oliva, 13-X-1964, Arxiu del CASC.

amb les àmfores. En concret, es tenen notícies que el jaciment fou explotat a partir de mitjans dels anys seixanta, per part d'un grup de submarinistes belgues, afincats a Port Vendres.⁽¹²⁾

L'estiu de 1992, el vaixell *Thetis*, del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya, va posicionar les coordenades geogràfiques al lloc exacte on es troba el jaciment, passant a ser un testimoni primordial de l'indret on, per primer cop, s'actuà amb criteris de recerca científica en arqueologia subaquàtica. (Fig. 4)

Un altre aspecte que té molt d'interès és el ressò que varen tenir els treballs d'Alfaràs entre la premsa de l'època. Es varen publicar diverses notes on s'aportaven informacions sobre els fetès.

El diari *El Ampurdanés*,⁽¹³⁾ en la seva edició del dijous 30 d'agost de 1894, donava la següent notícia: “*En el puerto de la Selva, durante los días martes y miércoles de la semana pasada los buzos, pagados por los señores Alfaràs y Pedru, trabajaron en la extracción del fondo del mar de ánforas romanas, hasta el número de 40, algunas en perfecto estado de conservación. Tiempo atrás se había extraído alguna, lo que fue aliciente para dichos señores para continuar los trabajos de investigación*”.⁽¹⁴⁾



Fig. 4. Imatge del vaixell *Thetis* (Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya).

12. ROCA, M.: *Arqueología submarina en la Costa Brava*. Tesi de Grau. Universitat de Barcelona, 1970.

13. *El Ampurdanés. Periódico republicano, democrático, federal, de avisos, noticias e intereses generales*. Dijous, 30 d'agost de 1894. Època VII, any II, núm. 146. Figueres.

14. En la notícia que es dona, apareix el nom del Sr. Pedru, com a responsable també de l'actuació, mentre que en l'escrit signat pel propi Alfaràs, se citen els noms del sr. Marés i Brugada com les persones que hi col·laboraren. Hem de suposar que l'erroni fou el nom o interpretació donada al periòdic figuerenc.

L'endemà de l'aparició de l'esmentada publicació, o sia el 31 d'agost, en la reunió de la Comissió de Monuments de Girona, tal i com apareix en el seu Llibre d'Actes, es reflecteix l'interès que desvetllà entre els seus directius, ja que podem llegir-hi que "(...) Seguidamente el propio Sr. Vicepresidente manifestó que según un periódico, en Puerto de la Selva se han encontrado en el fondo del Mar, un número considerable de ánforas, acordándose tomar los datos necesarios para adquirir lo que sea conveniente para el Museo".⁽¹⁵⁾

Unes setmanes més tard, en la *Revista de Gerona*, en el número de setembre, es donava a conèixer la mateixa notícia en els següents termes: "En el Puerto de la Selva se han extraído hace ya algunos días del fondo del mar, un considerado número de ánforas romanas, de cuya existencia en aquel punto se tenía ya conocimiento desde mucho tiempo atrás. Parece que el número de la sacada a flote en buen estado de conservación asciende a unas sesenta o más".⁽¹⁶⁾

Tornem a obtenir una dada interessant sobre les àmfores de Cala Cativa, apareguda igualment a la *Revista de Girona*, de l'any següent, on s'explica que durant les Fires i Festes de Sant Narcís, en una de les mostres d'art promogudes per rics industrials de l'època, –en concret en la del Sr. Corominas– s'exposaren. "(...) algún objeto de arqueología propio de gabinetes particulares, mereciendo citarse una ánfora de regulares dimensiones extraída por los buzos en los alrededores del puerto de Selva de Mar, recubierta de incrustaciones y algas marinas, de estilo al parecer italo-griega, procedente con muchas otras de unas investigaciones practicadas allí por encargo de D. Romualdo de Alfaràs, distinguido arqueólogo de Figueras".⁽¹⁷⁾

Sembla ser que el lot d'àmfores i l'altre material arqueològic aparegut l'any 1895,⁽¹⁸⁾ varen ser subhastades públicament, segons consta en un edicte de l'Ajudantia de Marina de Cadaqués, ja que procedien d'un naufragi. Aquest és probablement el camí que haurien seguit bona part de les àmfores procedents de Cala Cativa, feta excepció de la vintena que es troben al Museu Arqueològic de Barcelona.

Aquesta seria, doncs, la relació dels fets que es varen produir a Cala Cativa, a partir de l'agost de 1894, i al llarg d'aquests darrers cent anys, i que són el punt de partida i a la vegada l'origen més llunyà de l'arqueologia subaquàtica a Catalunya.

15. Arxiu de la Comissió de Monuments de Girona. Llibre d'Actes 3 (1885-1918), 31 d'agost de 1884, fol. 97 r/v.

16. *Revista de Gerona*, XVIII, núm. 9, septiembre de 1894.

17. *Revista de Gerona*, XIX, núm. 11 novembre de 1895, p. 350.

18. D'aquest altre material no en tenim cap referència concreta sobre la seva tipologia.